

GAZZALÎ'NİN TENKİTLERİNİ YÖNELTTİĞİ FİLOZOFLARIN TİKELLERİN BİLGİSİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Philosophers' Views on Knowledge of the Particulars to Which Gazzalî Directed His Criticisms

İFD İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (1): 5-27, 2021

Arife Ünal Süngü*

* Dr. Öğr. Üyesi; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Burdur/Türkiye

Anahtar Kelimeler

Gazzalî, İbn Sina, Tanrı, Tikel, Bilgi.

Key Words

Ghazali,
Avicenna, God,
Particular,
Knowledge

Corresponding Author

Arife ÜNAL SÜNGÜ
arifeunalsungu@
mehmetakif.edu.tr

ORCID

0000-0002-6448-9373

Özet

Gazzalî'nin fikirleri, İslâm felsefe tarihinde önemli bir yer işgal eder. Onun felsefeye yönelttiği eleştiriler İslâm düşüncesinde *Tehâfütü'l-Felasife* isimli eseriyle tehâfüt geleneğinin başlamasına sebep olmuştur. Gazzalî, filozofları eleştirmek için yazdığı bu eserinde eleştirilerine konu olarak yirmi mesele tespit etmiş, filozofların bu konulardan on yedi tanesinde hatalı olduklarını belirtirken diğer üç meselede ise onların tekfir edilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Filozofların tekfirle suçlanmalarına sebep olan meselelerden biri de Tanrı'nın sadece tümelleri bildiği iddiasıdır. Çalışmamızda bilgi merkezli bir konu olan Gazzalî'nin bu iddiasını inceleyeceğiz. Onun bu konuda ne derece haklı olduğu birçok ilim adamı tarafından tartışılmış, hâlâ da tartışılmaya devam etmektedir. Tartışmanın irade meselesi, kaza, kader, yaratma, nedensellik gibi pek çok boyutu vardır ancak biz yalnızca Gazzalî'nin eleştirilerini dikkate alarak tümel ve tikel kavramları üzerindeki eleştirilerine odaklanıp bu konudaki tartışmaları inceleyeceğiz. Çalışmada Gazzalî'nin Tanrı anlayışı, Tanrı'nın bilgisi problemi, Tanrı'nın zâtı ve zâtı dışındakiler ile ilgili bilgisi, Tanrı'nın tikellere dair bilgisiyle alakalı tenkitleri incelenmiş ve son olarak tenkitlerini yönelttiği filozofların tikellerin bilgisine dair görüşlerine yer verilmiştir.

Abstract

Al-Ghazali's thought system, occupies an important place in the history of Islamic philosophy. His attitudes that criticize philosophy caused the beginning of the tradition of tahafut in Islamic thought with his work named *Incoherence of the Philosophers*. In this work written to criticize philosophers, Ghazali identified twenty issues as the subject of his criticism, he stated that the philosophers were wrong on seventeen of these issues and that they should be declared as unbeliever in the other three issues. One of the issues that led philosophers to be accused of unbelief is the claim that God knows only universals. In this study, we will examine Ghazali's claim, which is a knowledge-centered subject. The extent to which he was right on this matter has been discussed by many scholars and is still being debated. Although the discussion has many dimensions such as a matter of will, accident, destiny, creation, and causality, in our study, we will explain the subject on concepts of universal and particular, taking into account only the criticisms of Ghazali. In the study, al-Ghazali's understanding of God, the problem of God's knowledge, God's knowledge about himself and about other things, The criticisms of God regarding the knowledge about particulars were examined and finally, were included opinions of philosophers he criticized about the knowledge of the particulars.

Giriş

Gazzalî'nin Bilgi Meselesine Yaklaşımı

İslâm düşüncesi üzerinde etkili olmuş en önemli düşünürlerden biri olan Gazzalî, birçok meseleyle ilgilenmiş ve çeşitli konularda çok sayıda eser bırakmıştır. Onun ilgilendiği problemlerden biri de bilgi meselesidir. Gazzalî, bilgi teorisini kısa bir şekilde özetlediği *el-Munkızu Mine'd-Dalal* ismini taşıyan ünlü eserinde bilgi felsefesini yansıtmaktadır. *İhya'ü Ulûmi'd-Din* ve *Kimya'yı-Sa'adet* gibi eserlerinde de bilgi teorisini ortaya koyan Gazzalî, gerçek bilginin ne olduğu, duyu ve akılla elde edilen bilgilerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığı ve bunların sınırlı olup olmadığı konusunda şüphe etmiştir. Ona göre, gerçek bilgiyi elde etmenin ilk şartı şüphe dir. Gazzalî, şüphe metodunu kullanarak gerçek bilgiye varmaya çalışır.¹

el Munkız adlı eserinde hakikat dediği kesin bilgiyi ararken çeşitli ilimleri ve bilgi kaynaklarını inceleyen Gazzalî, hakikatin Tanrı sevgisi ve inancında olduğunu ifade etmiştir. Ona göre insan, duyularla başlayıp akıl ya da kalbin en yüksek seviyesine belli bir sıralama içinde yükselen birtakım bilme yetileriyle donatılmıştır. Duyularla elde edilen bilgiler kesin ve güvenilir bilgi kategorisinde değildir. Bu nedenle, duyu verileri akla havale edilmelidir.² Duyu bilgisinin yanıltıcı olduğunu belirten Gazzalî, kalbin bir nuru olarak gördüğü akıl bilgisinin de onun çalışmasına yardım eden vehim ve hayal kuvvelerinden dolayı yanılabileceğini söyler. Hem duyu hem de akıl bilgisi insanı yanıltabilir. Gazzalî, akıl ve duyuların getirdiği bilgilerin güvenilirliği konusundaki

¹ Hüsamettin Erdem, "Gazzalî'de Bilgi Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XIII, Sayı: 3-4, Ankara 2000, s. 293.

² Gazzalî, *el-Munkızu mine'd-dalal*, (trc. Hilmi, Güngör), Maarif Basımevi, Ankara 1960, s. 18-19. Bu eser sonraki atıflarda *el-Munkız* olarak kısaltılacaktır.

şüphelerinden Tanrı'nın kalbine yansıttığı nur sayesinde kurtulduğunu belirtir. Onun burada belirttiği bilgi yolu içsel bir tecrübe olan sezgi yoludur. "İlahi âlemden parlayan bir nur" diye ifade ettiği şey ise insanı hakikatin bilgisine ulaştıran bir şeydir. Bu merhalede duyu, deney ve akli aşan bir bilme gücü ortaya çıkmaktadır.³

Gazzalî, tüm eserlerinde akli sınırlandırmıştır. Ona göre insan düşünceleri için doğruyu bulmaya en yakın ölçü olan akıl, gayb ile ilgili olaylar ve metafizik alanda insana hakikati veremez. Akıl, metafizik meselelerde yol gösterici değildir ve nübüvvetin başladığı yerde aklın etki alanı bitmektedir.⁴ Gazzalî, aklın aciz kaldığı bir noktada kalbi ön plana çıkartmış, kesin ve güvenilir bilgiye onunla ulaşılabileceğini söyleyerek sezginin önemini vurgulamıştır. Ona göre akıl, eşyanın dışını, kalp ise eşyanın içini ve sonsuz olanı kavrar. Dolayısıyla kalp bilgisi, içinde hiçbir kuşku ve şüphe taşımayan bir bilgidir. Gazzalî, bu bilgi derecesine ulaşmak için birtakım seviyeleri aşmak gerektiğini belirtir. Ruhunu bedeninin arzularından arındıran insan, ilahî yola girmek, mutasavvıfların yolundan gitmek ve çok çalışmak suretiyle kalp gözüyle görmeyi başarabilir. İnsan bu şekilde kalbinin basiretini açarak vasıtasız bilgiyi, hakikatin ve metafizik âlemin bilgisini elde edebilir. Bu vecd halindeyken erişilen akıl üstü sezgisel bir bilgi türüdür. Gazzalî, sezgisel bilgi olarak değerlendirilebilecek keşf, feraset, ilham ve vahiy türü bilgilerin, akıl yürütme yöntemleri ile elde edilen diğer bilgilerden farklı olduğunu kabul etmiştir. Ona göre metafizik âleme ait bilgiler akıl dışında keşf vb. sezgisel bâtinî yollarla kazanılabilir ve bu bilgi marifet bilgisi olarak isimlendirilir. İnsanın şüphe duymayacağı tek hakiki bilgi budur.⁵ Bu bilgi sayesinde insan kendi hakikatinin bilincine ulaşır. İnsanın kendisini bilmesi duyu, akıl ve sezgi gibi bilgi kaynaklarının sınırlarını tanıması ve onların her zaman yanılabilirliğini kabul etmesidir. Kendini bilmek önce duyuyla sonra da akılla gerçekleşmektedir.⁶

Gazzalî, buraya kadar anlattığımız bilgiye dair görüşlerinde kendinden önceki Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ (ö. 1037) gibi İslâm filozoflarına büyük ölçüde benzer bir tutum sergilemektedir. Ancak Gazzalî'nin filozoflardan ayrıldığı ve onları eleştirdiği asıl mesele Tanrı'nın bilgisi hakkındadır. Bu konuya geçmeden, öncelikle Gazzalî'nin Tanrı anlayışını açıklamak yerinde olacaktır.

Gazzalî'nin Tanrı Anlayışı

Gazzalî, insanî mutluluk ile aynı anlama gelen marifetullah'ı bilgi türlerinin en üstünü olarak kabul eder. O, bu konuda şöyle söyler: "İlmin değeri malûmunun değeri

³ Gazzalî, *el-Munkız*, s. 20-21; Necip Taylan, *Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 72.

⁴ Gazzalî, *İlcamu'l-avam an ilmi'l-kelam*, (*Kelam ve Halk*) (nşr. trc. inc. Mahmut Kaya, M. Cüneyt Kaya) Klasik Yayınları, İstanbul 2020, s. 67.

⁵ Gazzalî, *İhyâü Ulumi'd-Din*, (trc. Ahmed Serdaroglu), C. III, Bedir Yayınevi İstanbul 2002, s. 42. Bu eser sonraki atıflarda *İhyâ* olarak kısaltılacaktır; Ayşe Sıdıka Oktay, "Gazzalî'ye Göre Dini Tecrübe Delili Olarak Keşfin Niteliği ve Değeri", *KutadguBilgî Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 21, Mart 2012, s. 58-59, 72.

⁶ Gülnihal Küken, *Gazzalî'de Bilgi Problemi*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1997, s. 228.

kadardır. Âlimin mertebesi de ilminin derecesine göredir. Şüphesiz en değerli, en yararlı, en yüce bilgi sâni (yaratıcı) ve mübdî (yoktan var eden) olan Tanrı'nın bilgisidir. Allah'ı bilmeye tevhid ilmi denir. Bu ilmin tahsili bütün akıl sahipleri için zorunludur."⁷

Gazzalî, "Tanrı'nın özünün, duyuların ve akletmenin ötesinde" olduğunu dolayısıyla Tanrı'nın varlığını kavrama konusunda insan aklının sınırlı olduğunu belirtir. Ona göre insanın, zaman ve mekân ötesi bir varlık olan Tanrı'yı isim ve sıfatlarıyla gerçek manada kavraması imkânsızdır. Tanrı'yı gerçek manada yalnızca kendisi bilebilir. Bilgi konusunda en yüksek mevki, bilgileri tanrısal öğretime ve deneyime dayalı olan peygamberler ve velilere aittir. Onlar Tanrı'ya verilen isim ve sıfatların neler olduğunu ve tecellilerini bilmede diğer insanlardan farklıdır.⁸

Gazzalî, diğer İslâm filozofları gibi varlığı, zorunlu ve mümkün şeklinde ikiye ayırarak varlığı kendi zâtından olanın vâcibü'l-vücûd, varlığı başkasından olanın ise mümkünü'l-vücûd olduğunu belirtir. Ona göre vacibü'l-vücûd, fâil bir sebebi olmayan, değişmeyen, kadîm bir varlıktır. Mümkün varlık ise, varlığı kendi nefsiyle kâim olmayan, varlık kazanması için başka bir varlığa ihtiyaç duyan bir varlıktır. Mümkün varlığın zâtı dolayısıyla var olması kendisinin dışında başka bir varlığa bağlıdır. Bu nedenle ona mutlak varlık demek mümkün değildir.⁹ Gazzalî, vâcibü'l-vücûd olan Tanrı'nın birtakım sıfatlara sahip olduğunu ve bu sıfatların Tanrı'nın zâtı ile birlikte kadîm olduğu görüşünü kabul eder.¹⁰ Görüldüğü gibi birçok noktada filozofları eleştiren Gazzalî, varlığı ikiye ayırarak Meşşâî filozofların zorunlu ve mümkün ayırımını bir ölçüde benimsemiş ve Tanrı anlayışına dair düşüncelerinin temelinde bu ayırımı esas almıştır.

Gazzalî'ye göre Tanrı yokluğu düşünilemeyen gerçek ve mutlak anlamdaki tek varlıktır. O'nun varlığı zorunludur. O, zat ve sıfat yönüyle de sebepsizdir. Gazzalî, İbn Sînâ'nın zorunlu varlıktan çıkan ilk akli bir yönüyle zorunlu, diğer yönüyle mümkün olarak görmesini eleştirmektedir. Ona göre zorunlu olan tek varlık Tanrı'dır. Bu durum zorunlu varlıktaki sebepsizlik ilkesine terstir. Tanrı'nın eşi ve benzeri yoktur, O, vâhid ismiyle tektir. İslâm'ın temel ilkelerinden biri olan tevhid bu teklifi anlatmaktadır. Tanrı varlığında çokluk barındırmaz, bu anlamda O, ahad'dır. Gazzalî, filozofların sudûr teorilerinin tevhid anlayışına ters olduğunu düşünmektedir ve "Tanrı'nın mahiyeti yoktur" diyen filozofların görüşlerine karşı çıkmaktadır. Ona göre Tanrı'nın bir hakikati bir de mahiyeti vardır. Bu varlık ve mahiyet ayrı değil, aynıdır. Gazzalî, mahiyeti inkâr etmenin hakikati kabul etmemek anlamına geldiğini belirtir.¹¹ Tanrının zâtından ayrı bir

⁷ Gazzalî, *Lediin Risalesi*, (trc. Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun), Semerkand Yayınları İstanbul 2007, s. 23-24.

⁸ Gazzalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd* (İtikada Orta Yol), (trc. Kemal Işık), AÜİF Yayınları, Ankara 1971, s. 49; a.mlf. *Esmâü'l Hüsnâ*, (trc. M. Feriât), Feriât Yayınları, İstanbul 2005, s. 48; a.mlf. *Mişkâtü'l-Envar* (Nurlar Feneri), (trc. Süleyman Ateş), Bedir Yayınları, İstanbul 1972, s. 38.

⁹ Gazzalî, *Mişkâtü'l-Envar*, s. 29-30; a.mlf. *Esmâü'l Hüsnâ*, s. 47.

¹⁰ Gazzalî, *İhyâ*, C. I, s. 280.

¹¹ Ömer Bozkurt, "Gazzalî'nin Tanrı Anlayışı", *TYB Akademi*, sy. 1, Ankara 2011, s. 107.

varlığı yoktur. O'nun varlığı parçalanmayı ve ikiliği kabul etmez. Tanrı, cisim değildir. Gazzalî, cevher, araz, zaman, mekân ve yön gibi kavramların cisimsel durumlar olduğunu düşünerek Tanrı'nın durumlardan berî olduğunu belirtmektedir.¹²

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı gibi Tanrı'yı bilmek anlamına gelen marifetullah'ı bilgi türlerinin en üstünü olarak kabul eden Gazzalî'ye göre Tanrı, var olması mümkün olan her şeyi mükemmel şekilde yaratan, varlığı kendi zâtından olan vâcib'ul-vücûd olarak görülmektedir.

Gazzalî'ye Göre Tanrı'nın Bilgisi

Tanrının ilim sıfatı, diğer bütün sıfatların dayandığı temel bir sıfattır. Çünkü Tanrı'nın dilemesi ve yaratması bilgisine göre gerçekleşmektedir.¹³ Gazzalî'ye göre de her şeyin varoluş sebebi Tanrı'nın ilmidir. O'nun ilmi, her şeyin önünü sonunu, altını üstünü, içini dışını, büyüğünü küçüğünü bilgi açısından kuşatmaktadır. "Tanrı karanlık bir gecede siyah bir kaya üzerinde kara bir karıncanın yürüyüşünden bile haberdardır ve O, havada uçan toz zerresinin hareketini fark eder. Gizli ve âşikare her şeyi bilir. Gönülden geçen hatıraları içteki gizlilikleri sonradan gelen ve değişen bir ilim ile değil hiç değişmeyen ezeli bir ilimle bilir."¹⁴ şeklindeki ifadeleriyle Gazzalî, Tanrı'nın bilgisinin her şeyi kuşattığını belirtir. Ayrıca bu bilgi Tanrı'nın dışarıdan elde edilmiş bir bilgi de değildir. Gazzalî bu görüşü açıklamak için satranç oyunu örneğini verir. "Bizim bilimiz aynı satranç oyununda olduğu gibi eşyadan elde edilen, var olanın bilgisidir. Bu, satranç oyununu ilk defa bulan kimse ile onu sonradan öğrenmek isteyen kimsenin durumuna benzer. Satrancı bulan onun sahibidir. Satrancın varlığı ise, onu öğrenen kimsenin ilminin sebebi olur. Böylece satrancı bulanın ilmi öğrenenin ilminden öncedir, diğeri de sonradır. Tanrı'nın ilmi de böyledir, eşyadan öncedir ve eşyanın varlığına sebep olmuştur."¹⁵

Yukarıda ifade edildiği gibi Gazzalî Tanrının bilgisinin her şeyi kuşattığını düşünmektedir. Tanrı, yokluğu düşünülemeyen gerçek ve mutlak anlamdaki tek varlıktır ve her şeyi bilendir. "Tanrı, her şeyi ezeli ve kadîm bir bilgiyle bilir. Tanrı ilim sıfatıyla âlim, hayat sıfatıyla diri, kudret sıfatıyla kâdir, görme ve işitme sıfatlarıyla da gören ve işitendir." Gazzalî, Tanrı'nın zâtı ile birlikte sıfatlarının da kadîm olduğunu söyler.¹⁶ O, bu konuda "O her şeyi hakkıyla bilendir." (Bakara 2/29) ve "Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır." (Mülk 67/14) anlamındaki ayetleri zikretmektedir.¹⁷

¹² Gazzalî, *İhyâ*, C. I, s. 229-230;

¹³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001, s. 144.

¹⁴ Gazzalî, *İhyâ*, C. I, s. 231.

¹⁵ Gazzalî, *Esmâ'ül Hüsnâ*, s. 97-98.

¹⁶ Turan Koç, "Gazzalî'ye Göre Tanrı'nın Bilgisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1992, Sayı: 8, s. 123.

¹⁷ Gazzalî, *İhyâ*, C. I, s. 277.

Gazzalî'ye göre Tanrı'nın bilgisi her şeyi kuşatır. "Yerden arşa kadar hiçbir şey onun bilgisi ve haberi olmadan meydana gelmez. Yedi kat gök onun bilgisine dâhil olduğu gibi çöllerdeki kumlar, ağaçlardaki yapraklar insanların kalbindeki düşünceler yer ve gökteki zerreler de onun bilgisi dâhilindedir".¹⁸ Gazzalî, Tanrı'nın bilgisinin eşyayı kuşattığını, onun tikelleri bilmekle eşyanın sıfatlarını yani cevher ve arazlarını tüm incelikleriyle bildiğini, Tanrı'nın ilminin sadece küllîye değil, şahsa da ulaştığını, bu bilginin ezeli ve değişmez olduğunu dile getirirken, insanın bilgisinin ise eşyadan geldiğini söylemekle duyu ve tecrübeyle edinilen bilgiyi de kabul etmiş olmaktadır.¹⁹ Tanrı'nın ilmi, bir olup tüm mâlûmatı kapsadığı gibi aynı şekilde kudreti de birdir ve bütün varlıkları kapsar. İlim ve kudret birdir; bilinen ve ilahi kudretle yaratılan şeyler çoktur.²⁰

Gazzalî'ye göre Tanrı'nın ilim sıfatı ezeldir. Tanrı zât ve sıfatıyla daima âlimdir. Yarattıklarıyla birlikte Onun ilmi değişmez. O, ezeli ilmi ile her şeyi olduğu ve olacağı gibi bilir. Zira biz güneş doğarken bir kişinin geleceğini bilsek bu bilgimiz gün doğuşuna kadar devam eder. Bir yenisi yerine gelmez. Bunun gibi Tanrı'nın ilminde de bir değişiklik olmaz.²¹

Gazzalî'ye Göre Tanrı'nın Zâtı Hakkındaki Bilgisi

Gazzalî Tanrı'nın kendi zâtını bildiğini ifade eder. Alemdeki mükemmel sanat ve düzen bunun kanıtıdır. Çünkü kendi dışındaki her şeyi bilen zâtın kendini bilmesi zorunludur. Tanrı kendi dışındaki her şeyi, kudretiyle yaratır ve yarattığı her şeyi de bilir.²² Ayrıca Gazzalî, Tanrı'nın ve sıfatlarının ezeli olduğunu kabul etmektedir. Diğer varlıklar Tanrı'nın iradesiyle sonradan var oldukları için irade edilenin irade eden tarafından bilinmesi zorunludur.

Tanrı'nın kendi zâtı da dâhil olmak üzere her şeyi bildiğini ifade eden Gazzalî, Farabî ve İbn Sînâ gibi Meşşâî filozofları Tanrı'nın bilgisi konusunda eleştirmektedir. Ona göre filozofların ortaya koydukları sudûr teorisindeki konumu nedeniyle Tanrı, ne zâtını, ne de tümel ve tikelleri bilmez. O bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Müslümanlar, âlemin Tanrı'nın iradesiyle sonradan var olduğunu kabul ettikleri için bu iradeyi O'nun ilmine, irade ve ilmi de O'nun hayat sahibi oluşuna, hayat sahibi olmasını ise her hayat sahibinin kendi varlığının bilincinde olacağı düşüncesiyle O'nun hayat sahibi olup kendi zâtını bileceğine delil getirmişlerdir. Bu son derece sağlam ve makul bir yöntemdir. Çünkü iradenin şartı bilgi, bilginin şartı da hayat olduğuna göre Âlim ve irade sahibi olanın hayat sahibi olması (hayy) şarttır. Onun hayat sahibi

¹⁸ Gazzalî, *Kimyâ-yı Saâdet*, (trc. Ali Arslan), Merve Yayınları, İstanbul 2011, s. 90.

¹⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği İle Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Nobel Yayınları, Ankara 2013, s. 248-249.

²⁰ Gazzalî, *Tevhid Risalesi*, (trc. Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun), Semerkand Yayınları İstanbul 2007, s. 111.

²¹ Gazzalî, *İhyâ*, C. I, s. 280.

²² Gazzalî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 74.

olmasının amacı kendini idrak etmesi, zâtını ve başkasını bilmesidir. Ancak (meşşâî) filozoflara göre âlem irade ile yaratılmamıştır. Her şey Tanrı'dan zorunlu olarak doğmuştur. Böyle olunca ateşten sıcaklığın, Güneş'ten ışığın çıkması olaylarında bunların kendisini bilmediği gibi Tanrı da ne başkasını ne de kendi zâtını bilebilir."²³ Gazzalî'ye göre Kendi zâtını bilen kendisinden olanı da başkasını da bilir. Tanrı'nın kendisinden zorunlu olarak ortaya çıkan fiili bilmemesi durumunda kendisini bilmemesi de mümkündür.

Nitekim âlemin sonradan oluşu Tanrı'nın iradesine, iradesi ise O'nun ilmine işaret etmektedir. Gazzalî, filozofların Tanrı'nın zâtını bilmesini reddetmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Ona göre filozofların sıfatlar konusunda getirdiği deliller yalnızca zan ve tahminden ibarettir.²⁴

Gazzalî'ye göre ilk varlık olan Tanrı zâtını bilendir. O, bilen, bilinen ve bilgidir. Bu üçü aklen birbirini gerektirir. Biri diğerinden ayrılamaz. Çünkü Tanrı ilimsiz âlimdir demek, âlimsiz ilim, yani bilinen bir şey olmaksızın âlim demek gibidir. Bilgisiz âlim ve bilinen bir şey olmaksızın bir bilgi ya da bilen biri olmaksızın bilinen bir şey düşünmek mümkün değildir. Onun âlim olmasının anlamı maddeden berî olmasıdır. "Tanrı'nın kendi hakkındaki bilgisi zâtı üzerine eklenmiş bir bilgi değildir. Bu bilgi O'nda çokluğa sebep olmaz, onun zâtının kendisidir. Zorunlu Varlık, kendi zâtını olduğu gibi bilir. Çünkü O'nun zâtı, kendi hakikati ile kendisine olduğu gibi açıktır. O, diğer şeylerin bir düzen içinde var olmalarının kaynağıdır. İlk varlık, kendi zâtını her şeyin ilkesi olarak bilir. O'nun bütüne dair olan bilgisi de işlem olarak kendi özü hakkındaki bilginin içinde yer alır. Bu onun zâtında ve ilminde bir çokluğa sebep olmaz."²⁵

Gazzalî'ye Göre Tanrı'nın Zâtı Dışındaki Varlıklar Hakkındaki Bilgisi

İslâm filozofları, genel olarak Tanrı'nın her şeyi bildiğini kabul ederler. Ancak Farabî ve İbn Sînâ, Tanrı'nın her şeyi bildiğini kabul etmekle birlikte O'nun tikelleri bilip bilmediği konusunda bir takım tartışmalı görüşler ileri sürmüşlerdir. Tanrı'nın kendinden başka şeyleri bilmesi konusunda filozofları kesin bir delili olmamakla suçlayan Gazzalî'ye göre filozoflar, âlemin Tanrı'nın iradesiyle var olmadığını ve kadîm olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Gazzalî böyle bir görüşe dayanarak Tanrı'nın kendi zâtı dışındakileri bildiği sonucunun çıkarılamayacağını belirtir.

Meşşâî filozofların âlemin Tanrı'nın fiili olduğu ve ondan meydana geldiği ve Tanrı'nın ezelden beri fail olduğu görüşlerine rağmen Gazzalî, onları eleştirir ve bu görüşün Tanrı'nın onları bilmesini gerektirmediği, yani bunun Tanrı'nın ilmine delalet

²³ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, (neşir ve tercüme: Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 131.

²⁴ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 133; Mübahat Türker Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe Din Mümasebeti*, (Doktora Tezi), Ankara 1956, s. 198-199.

²⁵ Gazzalî, *Makâsıdu'l-Felâsife (Felsefenin Temel İlkeleri)*, (trc. Cemaleddin Erdemci), Vadi Yayınları, Ankara 2001, s. 177-178.

etmediği görüşünü savunur. Ona göre “fiil, iradeli ve kendiliğinden (tabî) olmak üzere iki çeşittir. İnsan ve hayvan gibi varlıkların fiilleri iradeliyken güneşin aydınlatması, ateşin ısıtması ve suyun soğutması tabî fiillerdir. Bilgi gerektiren fiiller iradî fiillerdir. Yani iradeli fiilde failin fiili bilmesi gerekir. Tabî fiilde ise böyle bir şeye gerek olmaz. Filozoflara göre ise Tanrı âlemi kendi seçimiyle değil, zâtının gereği olarak ışığın güneşten çıkması gibi tabî ve zorunlu bir şekilde yaratmıştır. Bu durumda Tanrı, güneşin, ışığın kendisinden çıkmasına engel olamayışı gibi fiillerin kendisinden meydana gelmesine engel olamayacaktır. Yani varlıkların ondan sudûr etmesi, onun varlıkları bilmesini gerektirmez.

Gazzalî sudûr teorisine göre gerçekleşen bir yaratılış sisteminde Tanrı'nın her şeyi bilen bir varlık olamayacağını düşünmektedir. Ona göre Tanrı bilen bir varlık olsa dahi onun bilgisi yalnızca kendinden sudûr eden ilk varlık ile sınırlıdır. İlk sebepli de kendinden sudûr edeni bilmektedir. Bu sistemde Tanrı'nın her şeyi bilmesi zorunlu değildir. O, zâtı ve zatından sudûr eden ilk sebepli dışında diğer sudûr edenleri varlıkları bilmez. Çünkü bütün alem O'ndan bir defada ortaya çıkmamıştır. Aksine vasıtalı olarak sudûr ve zorunluluk yoluyla meydana gelmiştir. Bu durumda Tanrı'dan sadece bir tek şey sudûr ettiğine göre Tanrı'dan sudûr eden bir şeyden doğan bir şeyin ona malum olması gerekmez.”²⁶ Gazzalî filozofların sudûr teorisine bazı itirazlar yöneltilir. Bunlardan ilki Tanrı'nın iradesi meselesidir. Ona göre Tanrı fiilini icra ederken herhangi bir tercihte bulunamaz, ikincisi O, istese bile sudûru durduramaz, durdurmayı irade edemez. Üçüncü olarak Tanrı sadece kendinden ilk taşın varlığı bilir diğerlerini bilmesi için bir zorunluluk söz konusu değildir. O, mükemmel olduğu için yalnızca mükemmel olanı düşünür.²⁷

Gazzalî sudûr sistemindeki Tanrı'nın konumu ile insanın konumunu birbiriyle kıyaslar ve böyle bir Tanrı karşısında insanın daha üstün bir durumda olması gerektiğini belirtir. Çünkü insan hem kendi zâtını hem de zâtının dışındakileri bilen varlıktır ve sadece kendi zâtını bilene göre daha üstün bir özellik taşır. Gazzalî, Tanrı'nın yalnızca kendini bildiğine hükmetmenin son derece çirkin bir şey olacağını söyler. Bu durumda Tanrı'nın hem zâtını hem de başkasını bilmesi gerekir. Tanrı'nın zâtı tamamen yetkin olduğu için Onun cüz'ileri bilmeye ihtiyacı yoktur demek Tanrı'yı ölüden farksız kılan utanç verici duruma dönmektir. Ona göre filozoflar, insana dahi atfedilmesi çok görülmeyen mükemmellik özelliğini Tanrı'dan esirgemektedirler.²⁸

Çağrıcı'nın ifade ettiği gibi Gazzalî, filozofların, Tanrı'nın bilgisini beşerî bilgiyle karıştırdıklarını ve değişen varlıklar hakkındaki bilgilerin, bilen varlıkta da değişiklik meydana getireceği görüşünde olduklarını söyler. Ona göre, bazı filozoflar

²⁶ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 127-129.

²⁷ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 57-58, 69-70; Fehrullah Terkan, “Tanrı ve Cüz'ilere Dair Bilgisi”, *Gazzalî Konuşmaları* (içinde), Küre Yayınları, İstanbul 2017, ss. 98-101.

²⁸ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 129.

(Aristoteles) Tanrı'nın yalnız kendisini bilebileceğini düşünürken diğer bazıları da Tanrı'nın bilgisinin her şeyi kuşattığını, onun kendi dışındaki her şeyi geçmiş, gelecek ve şimdiye göre değişmeyen tümel bir bilgiyle bildiğini iddia ederler. (İbn Sînâ) Ancak böyle bir iddia ile filozoflar Tanrı'nın bilgisini sınırlamaktadırlar.²⁹

Yeni Eflatunculuktan gelen âlemin Tanrı'dan sudûr ettiği şeklindeki sudûr öğretisini benimseyen filozofların Tanrı'nın yalnızca küllîleri bildiği iddiası Gazzalî'ye göre doğru değildir. Aslında filozoflar Tanrı'nın cüz'ileri bilmesinin onda değişiklik meydana getireceği endişesiyle böyle bir düşünceye yönelmişlerdir. Çünkü ilim bilinene tâbidir, malûm değişince ilim de onu bilende değişmek zorundadır. Oysa Tanrı mutlak olarak değişmez bir varlıktır. Bu durumun bir sonucu olarak Tanrı yalnızca varlıkların düzenini ve tabiat kanunlarını bilir, tek tek olayları bilmez. Gazzalî'ye göre ise, âlemi Tanrı yarattığı için O, hem kendi zâtını hem de tek tek bütün varlıkları bilir. Çünkü ilim bilinenin zâtına izafettir. İzafet değişse bile zât kendi halinde kalır.³⁰

Gazzalî, Tanrı'nın cinsleri ve türleri bildiği gibi sonradan olan mümkün varlıkları da bildiğini ifade etmektedir. Ona göre ilk varlık olan Tanrı, sonradan olanları sebepleriyle bilir. Zira Tanrı sebeplerin düzenini bildiğine göre zorunlu olarak sebeplileri de bilir.³¹

Gazzalî'nin Tanrı'nın Tikeller Hakkındaki Bilgisine Dair Görüş ve Tenkitleri

Gazzalî, Tanrı'nın bilgisinin tikelleri içermemesi konusunda *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfüt'ül-Felâsife)* isimli eserinde Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Meşşâî filozofları eleştirmiş ve onların bu görüşlerinin İslâm inancına uymaması nedeniyle tekfir edilmeleri gerektiğini ileri sürmüştür. Gazzalî, konuyla ilgili görüşlerini açıklarken filozofların Tanrı'nın tikelleri bilmediği iddiasında olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Gazzalî, İbn Sînâ'ya yönelik eleştirisini onun Güneş tutulmasıyla ilgili örneğini inceleyerek yapar. O, bu konuda hatalı gördüğü durumları eleştirir. Esasında İbn Sînâ'nın Tanrı'nın tikelleri bilmesiyle ilgili bu örneği kullanmasının amacı tikellerin bilinmesinin deney ve gözleme dayandığını ve bu olayın zamana bağlı olduğunu, Tanrı'nın ise zamana bağlı olmayan bir varlık niteliğini taşıdığını göstermektir. Ancak Gazzalî, İbn Sînâ'nın Tanrı'nın bilgisinin küllî tarzda yani zamandan bağımsız olduğu ve O'nun zamana bağlı şeyleri sebepleri aracılığı ile bildiği şeklindeki iddiasının cüz'î hadiselerin bilinmesini sağlamadığını, çünkü bunların bilinmesinin özne ile nesne

²⁹ Mustafa Çağrıncı, *DİA*, C. XIII, "Gazzalî", İstanbul, 1996, s. 499, 507.

³⁰ Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları-Temsilcileri Tesirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 270; Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 271.

³¹ Gazzalî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. 181.

arasında zamansal bir ilişki gerektirdiğini savunur. Tanrı'nın bu zamansal ilişkiden münezze sayılması Gazzalî'ye göre Tanrı'nın cüz'ileri bildiğini açıkça reddetmektir.

Filozoflara göre Tanrı'nın geçmiş gelecek ve şimdiki zamanın içine giren bir ilimle tikelleri bilmesi câiz değildir. Örneğin, güneş tutulması olayında biri tutulmadan önceki durum, diğeri tutulma anındaki durum bir diğeri de tutulmadan sonraki durum olmak üzere üç durum vardır. Bu üç durum karşısında insan, üç farklı bilgiye sahiptir. İnsan, ilk başta tutulmanın henüz olmadığını fakat gerçekleşeceğini bilir, ikinci olarak gerçekleştiğini bilir, üçüncü olarak ise tutulmanın olup bittiğini ve şu anda artık böyle bir olayın olmadığını bilir. Birbirinden farklı bu üç bilgi, aynı yerde art arda gerçekleşirse bilen kişide bir değişme meydana gelir.³²

Gazzalî'ye göre ise filozoflar, Güneş tutulması olayında tutulmanın tüm nitelik ve özelliklerini Tanrı'nın ezeli ve ebedi bilgisiyle bildiğini, değişmeye neden olan bu üç durumda Tanrı'nın bilgisinde herhangi bir değişme ve farklılaşma olmayacağını söylemişlerdir. Çünkü durumu değişmeyen bu üç farklı durumu bildiği söylenemez. Örneğin "Tanrı, filozoflara göre Güneş ve Ay'ın var olduğunu ve onların soyut akıllar olan melekler vasıtasıyla kendisinden meydana geldiğini bilir. Ayrıca Tanrı, onların dairesel hareket ettiğini, bazı zamanlarda baş ve kuyruk adı verilen iki noktada kesiştiğini ve böyle bir olayda Güneş'in tutulduğunu bilir, yani Ay, Güneş ile ona bakanların arasına girer ve böylece Güneş Ay'ın arkasında gizli kalır, Tanrı bu gizlenmeyi bilir. Filozoflara göre Tanrı, tutulmanın her aşamasını tüm ayrıntılarıyla bilmektedir. Çünkü ilim bilinene tabidir. Tanrı tutulmanın her aşamasını ayrıntılarıyla bilir, hiçbir şey ona gizli kalmaz. Tanrı, her şeyi zamanın etkisi olmaksızın bilir. Her şey bir anda onun tarafından apaçık bilinir. Ancak (filozoflara göre) Güneş tutulması olayında Tanrı tutulmanın şu zamanda olduğunu, şu zamanda bittiğini biliyor, denilemez. Çünkü böyle bir durum değişmeyi gerektirir. Onun bilgisi zamana bağlı değildir, zaman üstü bir bilgidir. Onun kendinden sonra var olan her şeyi bilmesi böyle gerçekleşir."³³

Gazzalî'ye göre, filozoflar insan ve hayvan gibi madde ve mekân yönünden bölünebilen varlıklara ait özellikleri, yani cüz'iler hakkındaki şeyleri Tanrı'nın hep küllî bir bilgiyle bildiğini düşünmektedirler. Örneğin "filozoflara göre Tanrı, Zeyd, Amr ve Halid ile ilgili ayrıntıları ya da özellikleri, onların vücudunun pek çok organdan meydana geldiğini, bu organların tutmak, yürümek, algılamak gibi işlevlerinin olduğunu, bazı organların tek bazılarının da çift olduğunu, yani insanın arazlarını hep küllî bilgisiyle bilir. İnsana ait hiçbir şey Tanrı'nın bilgisi dışında değildir."³⁴

³² Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 134.

³³ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 135; a.m.f., *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. 182-183; İbn Sinâ'nın bu konudaki görüşleri için bk. *Kitabü'ş-Şifa*, Metafizik II, (trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker), Litera Yayınları, İstanbul 2005, s. 106-107.

³⁴ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 136.

Gazzalî, filozofların bu görüşleriyle “*dinleri temelden yıktıklarını*” ifade eder.³⁵ O, Tanrı’nın nesnelere dair küllî tarzdaki bilgisinin bireylere erişmediğini ve onları kapsamadığını göstermeye çalışır. Ona göre küllî bir bilme eylemi, bilgiye konu olan nesnelere alanını küllî şeylerle sınırlamaktadır. Yani Tanrı, sadece tümelleri bilir, tikelleri veya bireyleri bilmez. Şayet Tanrı varlıkları tikel olarak bilmiyorsa ona ibadet etmenin, dua etmenin bir anlamı kalmayacaktır. Dolayısıyla böyle bir görüş dinleri anlamsız hâle getirmektedir.

Gazzalî’ye göre filozofların düşüncelerinin doğru olduğu düşünülürse bu durum Zeyd’in, Tanrı’ya itaat veya isyan etmesi halinde Tanrı’nın onun durumundaki değişimi bilemeyeceği anlamına gelir. Çünkü onların düşüncelerine göre, Tanrı fert olarak Zeyd’i bilmemektedir, dolayısıyla böyle bir durumda Tanrı, Zeyd’in sonradan ortaya çıkan fiillerini ve durumlarını da bilemez. Hatta onun kâfir ya da Müslüman olduğunu da bilemez. Tanrı, yalnızca şahsa özel olmaksızın mutlak insanın küfrünü ve Müslümanlığını küllî bir bilgiyle bilir. Çünkü belirli bir insana ait özellikler duyularla bilenebilecek bir durumdur. Dolayısıyla Tanrı, duyudan kaynaklanan şeyleri bilmez. Zeyd’in Amr’dan ayırt edilebilmesi de aklın değil, duyuların işlevidir. Ayırt etme belli bir yöne işaret etmekle gerçekleşir. Bizim “*bu, şu*” şeklindeki işaretlerimiz algılanan şeye veya algılayan organa göre olur ki, burada bir yakınlık, uzaklık ve belirli bir yön vardır. Bu akıl için imkânsız bir şeydir, akıl mutlak yön ve mekânı küllî olarak düşünür. Hatta denilebilir ki Tanrı, belirli bir ferdin peygamberliğini de bilmez. Örneğin Hz. Muhammed’in ve diğer peygamberlerin o anda peygamberlik iddialarını bilmemektedir. Tanrı sadece onların peygamberlik iddia edeceklerini ve peygamberlerin birtakım niteliklere sahip olacağını küllî bilgisiyle bilir. Çünkü belli bir ferdin zaman açısından değişik durumlarını bilmek değişmeyi gerektirir. Bu da Tanrı için imkânsız bir durumdur.³⁶

Esasen İbn Sînâ, tikellerin Tanrı tarafından hiçbir şekilde bilinemeyeceğini ifade etmemiştir. O, tikellerdeki değişikliklerin bilgi açısından sujede değişime yol açacağı düşüncesinden hareketle Tanrı’nın tikelleri küllî bir tarzda bildiğini belirtmiştir. İbn Sînâ’ya göre, insandan farklı olarak Tanrı, tüm sebep ve sonuçları zamandan bağımsız, aşkın bir bilgi ile eşyayı küllî olarak tikellerin temel ontolojik nitelikleri (sıfatlar) bakımından bilmektedir. Tanrı’nın bilgisi tamamen aklîdir. Onun değişken nesne ve olaylar hakkındaki bilgisi zâtında hiçbir değişmeye neden olmaz. Tanrı’nın bilmek için çeşitli psikolojik ve zihni süreçleri tecrübe etmeye, bilgisini arttırarak kemâle ermeye ihtiyacı yoktur. Tanrı, kendini bildiği zaman kendinden meydana gelen varlıkların ontolojik ilkelerini ve onların sebep olduğu şeyleri de bilmiş olur. Onun kendisi

³⁵ Gazzalî, *Tehâfütü’l-Felâsife*, s. 136.

³⁶ Gazzalî, *Tehâfütü’l-Felâsife*, s. 137.

hakkındaki bilgisinin içinde bu bilginin gerektirdiği diğer varlıklara ait en küçük ayrıntıların bilgisi de bulunmaktadır.³⁷

İbn Sînâ Zorunlu Varlık'ın her şeyi olduğu gibi tam bir şekilde nedenleriyle birlikte bildiğini ifade eder. Zorunlu Varlık şeyleri bizzat hepsinin ve sebeplerinin kendinden olmaları itibariyle bilir. Bu anlamda O, hikmet sahibidir ve hikmeti aynı zamanda ilimdir. Tanrı hem varlığın zorunluluğunu hem de zorunluluğun dışında olanı veren varlıktır.³⁸

İbn Sînâ'ya göre, küllî bilgiler akılla, tikel bilgiler ise duyularla bilinir. İnsan tikelin bilgisine gözlem yaparak ulaşır. Tanrı ise duyulara sahip olmadığı için tikeli küllî bir şekilde bilir. O, kendini bilmesiyle kendisi sayesinde var olanları onların ilkelerini sebep ve sonuçlarını bilir. Çünkü O'nun bilgisinin nedeni varlıklar değil kendisidir. Tanrı'nın bilgisi değişiminin değişmez bilgisini ve zamanı kuşatır.³⁹

Gazzalî, filozoflara ait bu görüşleri onların anlaşılmasını sağlamak ve yol açtıkları kötü durumun açıklamasını yapmak amacıyla anlattığını söyler. O, filozofların geçersiz ve bozuk dediği fikirlerini anlatmaya devam eder. Filozoflara göre eğer Tanrı, Güneş tutulması olayında tutulmanın önceki gibi olacağını biliyor ise, O cahildir, âlim değildir. Ayrıca Tanrı, Güneş tutulmasının o an gerçekleştiğini biliyor ise bu durum onda değişimi zorunlu kılar. Çünkü O, tutulmanın önceden olmadığını, ancak olacağını bilmekteydi, bir şeyi önce bilmezken daha sonra bilen olmak, önceden kudretli değilken sonradan bir şeye kâdir olmak bu sıfatlara sahip olanda değişikliği gerektirir. Böyle bir değişim Tanrı için söz konusu değildir.

Gazzalî'nin eleştirilerinin hedefi olan İbn Sînâ Tanrı'nın mükemmel bir varlık olduğunu düşündüğü için O'nun bilgisini değişen şeylerden uzak tutmak gayesiyle Tanrı'nın tikelleri tikel olarak bilemeyeceğini söylemektedir. Esasen İbn Sînâ'ya göre, insanî bilgi söz konusu olduğunda bilen ile bilinen arasında zaman ve mekân ilişkisi ve buna dayanan duyu verileri bulunur ancak Tanrı'nın bilgisinde böyle bir şey olamaz. Diğer bir ifade ile bilginin hakikati, özel olarak bilinen bir nesneyle olan ilişkisini içerir. Bilgiyle olan ilişki bizzat bilginin gerçekliğidir. Yani ilişkinin değişmesi, bilginin zâtında bir değişikliği gerektirir. Tanrı'nın ise böyle bir bilgiye sahip olması imkânsızdır.⁴⁰ İbn Sînâ böyle bir zamansal ve mekânsal ilişki olmamasına rağmen "*Tanrı tikelleri bilir*" düşüncesindedir. Ancak Gazzalî İbn Sînâ'nın Tanrı'nın tikelleri nasıl bildiğine dair açıklamalarından Tanrı'nın tikelleri bilmediği sonucunun çıktığını belirtmektedir.

³⁷ İbn Sînâ, *Kitabü'ş-Şifa*, Metafizik II, s. 105-106; İlhan Kutluer, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 153-155.

³⁸ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî, Alâî Hikmet Kitabı* (trc. Murat Demirkol), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 262.

³⁹ İbn Sînâ, *Kitabü'ş-Şifa*, Metafizik II, s. 104-105; İlhan Kutluer, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, s. 162-163.

⁴⁰ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 138.

Gazzalî, bu konudaki görüşlerini güneş tutulması örneği ile açıklamaktadır. Ona göre “güneş tutulmasındaki farklı olduğu ileri sürülen bilgiler, ilişkilerden kaynaklanmaktadır ve ne bilenin zâtında, ne de bilginin kendisinde bir değişmeyi gerektirir. Çünkü bu farklılıklar ilişki bakımından gerçekleşir. Zira bir şahıs, mekândaki yerini değiştirdiği ve sağdan sola ya da öne veya arkaya geçtiği zaman şahıs değişirken ona dair olan bilgi değişmez. Örneğin, Tanrı’nın Güneş’in belli bir vakitte tutulacağına ilişkin bir tek bilgisi vardır. Tutulma ortaya çıkmadan önce Güneş’in tutulacağına dair bilgi olan bu bilgi, hem tutulma sırasında tutulduğuna dair olan bilginin, hem de tutulma gerçekleştikten sonra onun varlığı ile ilgili bilginin aynısıdır. Dolayısıyla Gazzalî’ye göre Tanrı, zâtında hiçbir değişme olmaksızın ezelden ebede kadar her şeyi tek bir bilgiyle bilmektedir. Filozofların amacı, Tanrı’nın bilgisi konusunda şu anda oluşan biten ve daha sonrasına dair bilgilerin zorunlu olarak bilende de değişikliği gerektirdiği inancıyla O’nda meydana gelecek değişimi reddetmek istemeleridir. Gazzalî’ye göre ise anları bilmesi Tanrı’da herhangi bir farklılığı zorunlu kılmaz. Örneğin, yarın Güneş doğarken Zeyd’in geleceği hakkında bir bilgimiz bulunsa, sadece bu bilgi ile onun gelmekte olduğu ve daha sonra da aynı bilgi ile onun şimdi gelmiş olduğu bilinebilirdi. Bu üç durumu kavramak için kalıcı ve tek bir bilgi yeterlidir.”⁴¹

Ayrıca Gazzalî’ye göre (meşşâî) filozoflar, “*bilinen belirli bir nesneyle olan ilişkinin hakikatine dâhildir. İlişki değiştiği zaman bu ilişkiye konu olan nesne de değişir, peş peşe farklılık ortaya çıkınca değişme de ortaya çıkar.*” görüşündedirler. Onlara göre Tanrı, kendi zâtını bilir, zâtına ilişkin bu bilgisi onun zâtı ile aynı şeydir. Tanrı insan, hayvan ve diğer cansız varlıkları biliyor ise onun bu farklı varlıklara ilişkin bilgisi de farklıdır. Dolayısıyla bir tek bilgi ile farklı şeyler bilinemez. Çünkü bilinen ile olan ilişki doğrudan bilgiye dâhildir ve bu durum Tanrı’nın bilgisinde yalnızca benzerliği değil, hem çokluğu hem de farklılığı gerektirir. Canlı varlıkları bilmek cansız varlıkları bilmenin yerini tutmadığı gibi siyahı bilmek de beyazı bilmenin yerine geçmez. Çünkü bunlar farklı bilgilerdir. Filozoflara göre, bu kadar farklı bilginin bir tek bilgi olarak değerlendirilmesi ve bunun bilenin zâtında bir fazlalık oluşturmaması mümkün değildir. Hâlbuki Gazzalî’ye göre filozoflar, bütün farklı cins ve türlere ilişkin bilgide birleşmeyi mümkün görmediği halde bir şeyin durumları geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman diye bölümlenen bilgisindeki birleşmeyi imkânsız görmektedirler. Oysa çeşitli durumlar arasındaki farklılık geçmiş, şimdi ve gelecek olarak bölündüğü zaman tek bir şeydir. Dolayısıyla Gazzalî’ye göre zaman açısından farklılık, cins ve türler arasındaki farklılıktan başkadır ve bu durum zamanda sayıca çokluk ve fazlalığı gerektirmez. Böylece eğer farklılık yoksa Tanrı’nın ezelden ebede kadar sürekli bir bilgi ile tüm varlığı kuşatması olanaklıdır ve bu bilgi bilenin zâtında bir değişimi gerektirmez.⁴²

⁴¹ Gazzalî, *Tehâfütü’l-Felâsife*, s. 139; Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe Din Münasebeti*, s. 202-203.

⁴² Gazzalî, *Tehâfütü’l-Felâsife*, s. 140.

Filozofların söylediklerine Gazzalî'nin ikinci eleştirisi ise onların âlemin ezeli olduğu hakkındaki görüşlerinedir. Ona göre tikeller değişse bile Tanrı'nın bu tikel olayları bilmesine bir engel yoktur. Filozoflar bu tür bir değişimin onda bulunmasının mümkün olduğunu kabul etmezler. Çünkü filozoflara göre âlem ezeldir ve değişikliği kabul eder. Ancak Gazzalî bu konuda filozoflara karşı şu eleştiriye yönelir: Onlar değişen bir ezeli varlık kabul ettiğine göre Tanrı hakkında da değişimin imkânsız olmadığını niçin düşünmüyorlar? İlmin de böyle olmasında ne tür bir sakınca olabilir? Zira Ehl-i Sünnete göre değişime uğrayan değişimsiz olamaz. Değişimden ve sonradan olanların dışında kalamayan şey ezeli değil sonradandır. Filozoflara göre mademki âlem ezeldir Tanrı'nın değişen tikelleri bileceği konusunda bir engel olmamalıdır.⁴³

Sonuç olarak, Gazzalî'ye göre Tanrı'nın bilgisi var olan her şeyi kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle Tanrı, yalnızca kendisini değil yaratılan tüm varlıkları bilmektedir. İbn Sînâ'ya göre ise Tanrı her şeyi bilir fakat bu bilgi küllî bir bilgidir. İbn Sînâ, üç nedenden dolayı Tanrı'ya tikellerin bilgisinin atfedilemeyeceğini belirtmiştir. Ona göre ilk olarak tikellere dair olan bilgi zaman ve mekânla sınırlı olduğu, Tanrı ise zaman ve mekân üstü bir varlık olduğu için O'na tikellerin bilgisini atfetmek yanlış olur. İkincisi, tikel hadiseler zaman içinde oluşur ve bu sürede tikelleri bilen süjede bir değişim meydana gelir. Fakat Tanrı'nın değişmesi hiçbir şekilde düşünülemeyeceği için tikelleri bilmesi onun hakkında imkânsızdır. Üçüncüsü ise tikellerin bilinmesi duyular aracılığı ile olması nedeniyle süje ile obje arasında yakın veya uzak bir ilişkiyi gerektirir. Bu da Tanrı için söz konusu olamaz. Bu nedenlerden dolayı İbn Sînâ, Tanrı'nın tikelleri tümel bir şekilde bildiğini iddia etmektedir.

Gazzalî'nin Tenkitlerini Yönelttiği Filozofların Tikellerin Bilgisine Dair Görüşleri

Gazzalî'nin bu konudaki eleştirileri ilahiyatçılar dediği Fârâbî ve İbn Sînâ üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ona göre bu filozoflar, Helenistik felsefeden ve İslâm dışı görüşlerden etkilenmiştir. O bu meselede filozofların özellikle Aristoteles ve takipçilerinden etkilendiğini düşünmektedir.

Aristoteles'e göre Tanrı, kendi zâtını bilen bir varlıktır, ancak bu Tanrı âlemde olup bitenlerin farkında değildir. Çünkü O, maddeden ayrı (mufârik) bir varlıktır. Dolayısıyla Tanrı, yalnızca maddî (bedenî) olmayan zihin aktlarını bilebilir. Tanrı bilme eyleminde kendi kendisinin objesidir, O hem akıl hem âkıl hem de ma'kûldür. Her ne şekilde olursa olsun "âlemi bilme" sözü bu filozofta yoktur.⁴⁴ Fârâbî de, Aristoteles'in bu görüşünü çıkış noktası olarak ele almaktadır. O, eserlerinde hiçbir zaman "Tanrı sadece kendi zâtını bilir." dememiştir. Hatta zaman zaman "Tanrı her şeyi bilir."

⁴³ Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 141.

⁴⁴ Aristoteles, *Metafizik*, (trc. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, İstanbul 2010, 1072 b s. 20-25; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s. 144-145.

ifadesini kullanmış ve Tanrı'nın gelecekteki mümkünleri bilmediğini söylemenin sakıncalı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Fârâbî'ye göre Tanrı, kendi özünü bilir kendi özünü bilmekle de âlemi bilir. Tanrı ne maddîdir, ne de maddededir. O, bilfiil var olandır. Onun varlığında gerçekleşmeyi bekleyen hiçbir şey yoktur. Bu bakımdan Fârâbî'ye göre bilen, bilinen ve bilgi Tanrı'nın bilgisi açısından tektir. O, bilmek ve bilinmek için zâtının dışında başka bir varlığa ihtiyaç duymaz.⁴⁶ O, âlimdir, ilmi de değişmez. Tanrı, varlığın sebeplerini ve düzenini değişmeyen aklı bir bilgi ile bilir. Onun bilgisi duyusal bir bilgi değildir. Çünkü duyu bilgisi değişen bir bilgi türüdür. Dolayısıyla Tanrı'nın bilme eylemi ile insanın bilme eylemi birbirine benzemez. İnsanın bilme eyleminde süje obje ikiliği vardır ve bu ikili arasındaki ilişkiden ortaya çıkan bilgi, dolayimli çeşitli aşamalardan geçen ve zamansal bir bilgidir. Tanrı'nın bilme eylemi ise zamandan tamamen bağımsız bir şekilde kendilerine ayrı ayrı işaret edebileceğimiz hiçbir farklı unsur içermeksizin gerçekleşir. Ancak Fârâbî, bazı eserlerinde, "Mertebe bakımından daha üstün olanın daha aşağıda olanı bilmesi mümkün değildir." gibi ifadelerde kullanmıştır. Bu tür ifadelerine dayanarak onun, Tanrı'nın evreni ve onun içindekileri bilmediği görüşünde olduğunu düşünenler olmuştur. Fakat Fârâbî'de bilme ve düşünme eylemi yaratma anlamına gelmektedir. Tanrı, var olanların varlık kaynağı ve kendisinden taştıkları ilk ilkedir. Bu sebeple Tanrı'nın kendini bilmesi var olanların tamamını bilmesi demektir.⁴⁷

Nitekim Fârâbî, Tanrı'nın küllîleri bildiği gibi tikelleri de bildiğini kabul etmektedir. Onun kabul etmediği şey, insanın bilmesi ile Tanrı'nın bilmesi fiilini bir ve aynı şey olarak düşünmektir. Bu iki bilme hareketi birbirinden farklıdır. Tanrı bir şeyi bilmek için o bilginin tikellerinden hareket etmesine gerek duymadan küllî olarak bilir. Örneğin, okuma yazma bilmeyen biri önce alfabeyi, heceleri ve kelimeleri öğrendikten sonra okumaktadır. Ancak aynı şey Tanrı için geçerli değildir. O, okumayı küllî olarak bilir. Onun okumayı bilmesi için önce alfabeyi, heceleme ve kelimeleri öğrenmesine ihtiyaç yoktur. Bu durum onun harfleri hiçbir zaman bilmediği anlamına da gelmemelidir. Zira Fârâbî "Bütün âlemi idare eden şanı yüce Allah'tır. Hardal tanesi kadar bir şey bile Ona gizli değildir. Âlemin cüz'ülerinden hiçbir şey Onun inayetinin dışında kalamaz. İnayet konusunda izah ettiğimiz gibi, küllî inayet bütün cüzlere yaygındır." şeklindeki sözleriyle bazı ayetlere işaret ederek Tanrı'nın her şeyi bildiği görüşünü benimsemiştir.⁴⁸

⁴⁵ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, (trc. Nafiz Danışman), MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 15, 21-22.

⁴⁶ Fârâbî, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, (trc. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, Rami Ayas.) Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2012, s. 39.

⁴⁷ Fârâbî, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 50; Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 40-42.

⁴⁸ Fârâbî, *el-Cem' beyne re'yeyi'l-hakimeyn, Eflatun ve Aristoteles Görüşlerinin Uzlaştırılması* (trc. Mahmut Kaya), (İslâm Filozoflarında Felsefe Metinleri içinde), Litera Yayınları, İstanbul 2010, s. 174; İbrahim Hakkı, Aydın, "Gazzalî'nin Filozofları Tekfirinde Fârâbî'nin Yeri", *Felsefe Dünyası*, sy. 24, 2004, s. 28.

Tanrı'nın bilgisi konusunda İbn Sînâ'nın görüşleri temelde Fârâbî çizgisini devam ettirmektedir. O, bu konuyu Fârâbî'ye göre daha açık ve daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır ve konuya ilişkin görüşlerinde ayetleri delil göstererek açıklamalarda bulunmaktadır. İbn Sînâ, Tanrı'nın bilgisi ile insanın bilgisi arasındaki farkı belirtmek ister. Ona göre Tanrı'nın bilgisi, bizim bilgimizden farklı olarak bir etki ya da sonuç şeklinde gerçekleşmez. Tanrı'nın kendini bilmesi diğer şeyleri de bilmesi manasına gelir. Tanrı, kendi zâtını bilirken zorunlu olarak kendinden sudûr eden diğer varlıkları da bilir. Yani Fârâbî'de olduğu gibi Tanrı'nın bilgisi varlıkların sebebidir. Onun bilgisi objelerin değişmesine bağlı olarak değişmez. Tanrı'nın bilgisi tek ve bölünmezdir. Bu sebeple Tanrı cüz'ileri küllî tarzda bilir. O, varlıkları değişmez bir tarzda bilir çünkü bilinenler O'nun bilgisine tabidir, tam aksine O'nun bilgisi bilinenlere tabi değildir. Tanrı, insandan farklı bir şekilde eşyayı bir defada ve bir bütün olarak bilirken, insan değişimleri zamana bağlı olarak bilir. Dolayısıyla İbn Sînâ cüz'ilerin hiçbir şekilde Tanrı tarafından bilinmeyeceğini ileri sürmez. O, Tanrı'nın cüz'ileri küllî tarzda bildiğini beyan etmektedir.⁴⁹

Yukarıda bahsedildiği gibi göre küllîler duyularla ve zaman içinde bilindikleri için Tanrı, zamana aşkın ve değişmez bir varlık olduğundan duyulara bağlı bir bilgiye sahip olması imkânsızdır. İbn Sînâ, Tanrı'nın tikelleri küllî bir biçimde bildiğini beyan etmektedir. Ona göre Tanrı, tüm varlıkların ilk sebebi olduğu için eşyayı ve aralarındaki ilişkileri bilmemesi düşünülemez. İbn Sînâ, güneş tutulması örneğini vererek tikelleri bilmenin tek yolunun duyu verileri olmadığını göstermiştir. Ancak bu konuda zaman faktörü ve ilahî bilgideki değişme meselesini tam olarak açıklayamadığı için Gazzalî'nin eleştirilerinin hedefi olmuştur. Gazzalî, İbn Sînâ'nın Tanrı'nın insanları bireysel olarak değil de genel bir tarzda bildiğini ifade ettiğini söylemiş ve onun bu görüşünü şiddetle eleştirmiştir. Fakat İbn Sînâ'ya göre Tanrı, Güneş tutulması gibi özel bir meseleyi bilebiliyorsa o, ferdî bir şahsı da bilebilir. Nitekim o, konuya ilişkin görüşlerine Kur'ân'dan bazı ayetlerle de işaret etmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla eserlerinde bu ayetlerin varlığından yola çıkarak, İbn Sînâ'nın tikeller de dâhil olmak üzere her şeyi küllî bir tarzda bildiği, hiçbir şeyin Tanrı'nın bilgisinden gizli ve O'nun bilgisi dışında olmadığı fikrini taşıdığı söylenebilir.

"el-Bârî ebedi olan varlıkları ebediliği bağlamında, sonradan olan varlıkları da sonradan olmaları bağlamında olduğu hal üzere bilir. Eşyayı da oluşundan önce, oluşuyla birlikte ve oluşundan sonra nedenleri ve tümel sebepleri ile birlikte bilir. O, tikel varlıkları, kendi varlığı ile diğerlerinden ayrılan varlıkları, bilgisi değişmeyecek ve geçersiz olmayacak şekilde sebepleri ve nedenleri ile bilir. Tikel varlıklar ve kendi

⁴⁹ İbn Sînâ, *Er-Risâletü'l-Arşîyye*, (İbn Sînâ, Risaleler içinde), (trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu), Kitâbiyat Yayınları, Ankara 2004, s. 53; Mehmet, Aydın, *Din Felsefesi*, s. 145.

⁵⁰ İbn Sînâ, *Er-Risâletü'l-Arşîyye*, s. 53; bk. "Göklerde ve yerde zerre miktarı hiçbir şey ondan gizli kalmaz..." (Sebe' 34/3); ayrıca bk. "...Çünkü ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak (ve gizli) kalmaz." (Yunus 10/61)

özgüllüğü ile ortaya çıkan diğer varlıklar değişse bile el-Bârî, bizim his/duyu idraki ve kendisine işaret aracılığıyla bildiğimiz gibi (eşyayı) bilmez. O, tikel ve somut varlığı, kendisine tahayyül edilerek işaret edilmesi açısından bizatihi içermeyecek kendisine götürücü var olan sebepler aracılığıyla bilir. Somut varlık değişip geçersiz olsa da el-Bârî'nin bilgisinde herhangi bir değişim yaşanmaz." İbn Sînâ "Tanrı'nın zâtını bildiğini, zâtını bildiğinde de zâtında bulunan ve bütün varlıkların sûretleri olan ma'kûlleri bildiğini belirtir. Ona göre Tanrı'nın ma'kûl sûretleri bilmesi ise varlıkların var oluş sebebidir. Dolayısıyla varlıklar Tanrı'nın bilgisi sayesinde vardır, onların var olması, Tanrı'nın zâtının dışındakileri bildiğini gösterir."⁵¹

İbn Sînâ Vâcibu'l-Vücûd'un cüz'iler de dâhil her şeyi bildiği düşüncesini İslâm inancına bağlılığından dolayı ayetlerle desteklemektedir. Ona göre Tanrı en küçük değişimleri bile bilir ve Tanrı'nın cüz'ileri küllî bir şekilde bilmesi onun zâtında bir değişikliğe neden olmaz. Eşyada meydana gelen değişimleri Tanrı'nın bilmesi ile insanın bilmesi farklıdır. Tanrı eşyayı bir defada bir bütün olarak bilir. Bu bilgi zamana aşkın bir bilgidir. Netice olarak İbn Sînâ Gazzalî'nin tenkitlerine hedef olmayı gerektiren ifadeler kullanmamıştır.⁵² Hatta o, hiçbir eserinde Tanrı'nın tikelleri bilmediğine dair bir iddiada bulunmamıştır. Gazzalî'nin eleştiri ve tespitleriyle İbn Sînâ'nın Tanrı'nın cüz'ileri nasıl bildiğine dair açıklamalarına dayanarak İbn Sînâ'ya göre Tanrı cüz'ileri bilmez yorumunu yapmak mümkün değildir. Zira İbn Sînâ'ya göre İlk (Evvel) sebepleri ve onların örtüştüğü şeyleri bilir ve dolayısıyla sebeplerin yol açtığı tikelleri ve onların sonuçlarını bilir. O'nun bir şeyi bilip başka bir şeyi bilmemesi imkânsızdır. O, tikel olan şeyleri tümel olmaları açısından idrak eder.⁵³

İbn Sînâ, inayet kavramını "*yaratıklara ilahî bilgiye dayanarak varlık vermek*" olarak tanımlamaktadır. Buna göre varlığa gelen her şey Tanrı tarafından bilinmek zorundadır, çünkü Tanrı âlemin tek yaratıcısı olduğuna göre onun bilgisi tüm varlığı kuşatmaktadır. İbn Sînâ metafiziğinde Tanrı'nın oluş ve bozuluşa tâbi olmayan tümelleri bildiği kesindir. İbn Sînâ, "*Tanrı onların önce türlerinin sonrada türleri aracılığı ile onların kaynağıdır.*" ifadesiyle oluş ve bozuluşa tâbi olan varlıkları da bildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla İbn Sînâ'ya göre "*Tanrı tikelleri bilemez*" şeklindeki bir kanıtı haklı bir gerekçeye dayanmamaktadır. İbn Sînâ'nın bazı ifadelerini bu kanıt lehinde yorumlayabilmek için diğer bazı ifadeleri görmezden gelmek gerekir.⁵⁴

⁵¹ İbn Sînâ, *et-Ta'likat, Felsefi-Bilimsel Fragmanlar I* (trc. İsmail Hanoğlu), Elis Yayınları, Ankara 2019, s. 154-155; İbn Sînâ, *Kitabü's-Şifa*, Metafizik II, s. 108-109; İlhan, Kutluer, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, s. 150.

⁵² H. Ömer Özden, *İbn Sina Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergâh Yayınları İstanbul 1996, s.143.

⁵³ İbn Sînâ, *en-Necat, (Felsefenin Temel Konuları)*, (trc. Kübra Şenel), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013, s. 226; Erdoğan, Ömer Faruk, *Tehâfüt'te Tekfir Tartışmaları Gazzalî'nin İbn Sînâ Yorumu*, Çizgi Kitabevi, 2020, s. 212; Rahim Acar, "*Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi: Klasik İbn Sînâ Yorumunun Değerlendirilmesi*", s. 110-115.

⁵⁴ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât, (İşaretler ve Tembihler)*, (trc. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, İstanbul 2005; Rahim Acar, "*İbn Sînâ'ya Göre Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi*", s. 4, 17.

Gazzalî'nin, İbn Sînâ'ya yönelik eleştirilerinden sonra İbn Sînâ'nun böyle bir görüşü taşıyıp taşımadığı meselesi filozoflar tarafından tartışılmaya devam etmiştir. Fahrettin er-Râzî (ö. 1209), Şehristânî (ö. 1153) gibi düşünürler Gazzalî gibi İbn Sînâ'nun Tanrı'nın tikelleri bilmediği düşüncesinde olduğunu savunurken, İbn Rüşd (ö. 1198), Tusî (ö. 1274), Celâleddin Devvânî gibi filozoflar da İbn Sînâ'nun Tanrı'nın tikelleri bildiği düşüncesinde olduğunu savunmuşlardır.⁵⁵

Akyol'un ifadesine göre Gazzalî'nin eleştirilerine benzer bir eleştiriyi de Şehristânî yapmıştır. Ona göre, Tanrı'nın bilgisi konusunda İbn Sînâ'nun tümel, tikel şeklindeki ayırımı doğru değildir. "*Tanrı her şeyi tümel tarzda bilir*" şeklindeki bir ifade O'nu sınırlamaktadır. Evren tikellerden oluşmuştur, fakat Tanrı'nın evrene dair bilgisi hem tikel hem de tùmeldir. Yani her ikisini de kapsar, bu ikisinin üzerindedir. Tanrı'nın bilgisi akıl ve duyunun ikisinden de üstündür. Yaratıcı, tùmelleri ve tikelleri bütünüyle bilir. Bu ikisinin ayırmaz, onların her ikisi de O'nun katında eşittir. Şehristânî, İbn Sînâ'nun Tanrı'nın bilgisiyle ilgili ifade ettiği fikirlerin Kur'ân'daki Tanrı tasavvuru ile uyuşmadığını, zira Kur'ân'da Tanrı'nın her şeyi tümel ve tikel ayırımı yapılmaksızın bildiğinin açıkça ifade edildiğini belirtir.⁵⁶

Şehristânî'den sonra yaşamış ve Tanrı'nın tikelleri bilip bilmemesi konusunda önemli görüşleri olan İbn Rüşd ise, Gazzalî'yi eleştirmiş ve onun bu konuda hatalı olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Gazzalî'nin filozoflara karşı Tanrı'nın tikelleri bilmediği hakkında yapmış olduğu eleştirinin temeli, Tanrı'nın ilminin insanın ilmine benzetilmesine dayanır. İnsanda algılanan şeylerin değişmesi ile algı değişmektedir. Fakat Tanrı'nın ilmi insanın bilgisinden tamamıyla ayrı bir şeydir. Onun ilmi küllî veya cüzî şeklinde nitelendirilemez. İbn Rüşd'e göre Meşşâî filozoflar sadık rüyanın dahi gelecek zamanda meydana gelecek tikel hadiseler konusunda bilgi ihtiva ettiğini, hatta bu bilginin her şeye hâkim olan "*ezelî ilim*" türünden hâsıl olduğu görüşündedirler. Onlara göre Tanrı sadece tikelleri değil tùmelleri de bizim bildiğimiz şekilde bilmez. Çünkü bizim tarafımızdan bilinen tùmeller, aynı şekilde var olanın tabiatı tarafından belirlenmiştir. Tanrı'nın ilmi ise tam bunun tersinedir. Bu sebeple burhan ve delil bizi Tanrı'nın bilgisini tümel veya tikel tarzında nitelenmekten münezzehtir olduğu sonucuna götürmüştür. Zira İbn Rüşd'e göre bu konuda Meşşâî filozofları tekfir etmek veya etmemek şeklinde bir konuşmanın anlamı yoktur.⁵⁷

İbn Rüşd, Gazzalî'nin, "*Eğer filozoflar Tanrı'nın tùmelleri bildiğini söylüyorlarsa O'nun tikelleri de bildiğini kabul etmeleri gerekir.*" söyleminin safsataya dayalı bir tartışma

⁵⁵ Rahim Acar, "Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi: Klasik İbn Sînâ Yorumunun Değerlendirilmesi", *Divan İlmî Araştırmalar*, Sayı: 20, (2006/1) İstanbul, s. 99; Rahim Acar, Yaratın Bilmezse Kim Bilir? "İbn Sînâ'ya Göre Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı:13, Ankara 2005, s. 1.

⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Dinler ve Mezhepler Tarihi, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 428; Aygün Akyol, "Zorunlu Varlığın Tikellere Dair Bilgisi Üzerine: İbn Sînâ- Şehristânî Merkezli Bir Tartışma", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/2, C. V, Sayı: 10, s. 121-122,125.

⁵⁷ İbn Rüşd, *Faslu'l Makâl*, (*Felsefe Din İlişkileri*), Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları İstanbul 2004, s. 95-96.

olduğunu söyler. Çünkü tikeller duyularla, tümeller ise akılla bilinir. Dolayısıyla buna göre tikelin değişmesi idrakin değişmesini gerektirdiği hâlde, tümellerin idrakinde böyle bir şey söz konusu değildir. İbn Rüşd'e göre Gazzalî'nin "*Tanrı'nın tümelleri bildiğini söyleyen kimselerin onun bilgisinde türlerin çoğalmasını olanaklı gördükleri için bireylerdeki çoğalmayı da mümkün görmeleri gerekir.*" ifadesi de safsataya dayanmaktadır. Çünkü bireylerin bilgisi duyu algılarından oluşmaktadır. Tümellerin bilgisi ise akıldır. Bu durumda bireylerin veya onların durumlarının yenilenmesi hem algının değişmesi hem de çoğalmasını gerektirir. Türlerin ve cinslerin bilinmesi ise değişimi gerektirmez. Çünkü bunların bilgisi sabittir ve bir bilgide birleşirler.⁵⁸

Gazzalî'nin filozoflara yönelttiği itirazı konunun doğal akışı içerisinde gerçekleşen bir tartışma değil de onların söylediklerine cevap yetiştirmek amacıyla ileri sürülmüş olarak birtakım görüşlerden ortaya çıkan bir tartışma olarak değerlendiren İbn Rüşd'e göre hâdiseler arasında öyleleri vardır ki kadîm'e hulûl etmez, ancak hâdis, olduğu yeri değiştirir. Öyleleri de vardır ki kadîm'e hulûl eder, fakat bir cismin mekânda yer değiştirmesi gibi bulunduğu yerin cevherini değiştirmez. Buna göre kadîm hareketsiz ve gayri cismî olur veya hareketli ve cismî olur. Burada söz konusu olan ise gayri cismî olan kadîm'dir. Dolayısıyla filozofların kadîm varlıklar ile ilgili olarak ileri sürdükleri görüşlere göre Gazzalî'nin itirazı geçersizdir.⁵⁹

Michael E. Marmura ise İbn Sînâ'nın Tanrı'nın tikelleri bilmesiyle ilgili Gazzalî'nin yorumuna benzer bir yorum yapmıştır. O İbn Sînâ'nın, Tanrı'nın tikelleri bireysel olarak bilmediği kanaatindedir. Tikeller Tanrı tarafından genel özellikleri ve küllî yönleri ile bilinir. Ancak burada şu ayrıntıyı belirtmek gerekir ki Marmura, Gazzalî'den farklı bir şekilde İbn Sînâ'da Tanrı'nın bilmediği cüz'îlerin oluş ve bozuluşa dair cüz'îler olduğu görüşündedir.⁶⁰

Marmura'nın bu yorumuna benzer bir yoruma göre, İbn Sînâ Tanrı'nın tikellerle olan ilişkisini izah etmek için ay üstü âleme ait olan ve ay altı âleme ait olan tikelleri birbirinden ayırmıştır. Ay üstü âleme ait tikeller Tanrı tarafından bilinir ve Tanrı'nın tümel tarzda bilme ifadesi sadece ay üstü âleme ait tikelleri kapsamaktadır. Ancak ay altı âleme ait tikeller ise zamansaldır ve değişime tâbidirler. Bu sebeple onlar aklın algı alanına girmezler. Dolayısıyla Onun zorunlu varlığa ve tikellere atfettiği nitelikler temel alınarak Tanrı'nın tikelleri tikel olarak bildiği iddia edilemez.⁶¹

⁵⁸ İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*, C. II, (trc. Kemal Işık-Mehmet Dağ), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998, s. 550; Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe Din Münasebeti*, s. 203.

⁵⁹ İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt*, C. II, s. 203; Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe Din Münasebeti*, s. 204.

⁶⁰ Michael E. Marmura, "Some Aspects of Avicenna's Theory of God's Knowledge of Particulars", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 82, No. 3 (Jul. - September, 1962), p. 306.

⁶¹ Fehrullah Terkan, "İbn Sînâ Zorunlu Varlık'ın Cüz'iyatı Bildiğini Tutarlı Olarak İddia Edebilir mi?", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu-Bildiriler*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, C. I, İstanbul 2008, s. 345-356.

Sonuç

Tikellerin bilgisine dair Gazzalî'nin eleştirisi ve daha sonraki filozoflar tarafından bu konuda olumlu veya olumsuz yapılan yorum ve eleştiriler, İbn Sînâ'nın Tanrı'nın tikelleri bilmediği görüşünde olduğunu ispatlamaya çalışır. Ancak İbn Sînâ birçok eserinde açık bir şekilde tüm varlığın Tanrı tarafından bilindiğini ifade etmiştir. Varlığın meydana gelişi Tanrı'nın bilgisinin bir sonucudur. Tanrı, bütün külli ve cüz'î hadiselerin yaratıcısı olduğu için O'nun yarattığı şeyin bilgisinden mahrum olması söz konusu değildir. Dolayısıyla İbn Sînâ'ya göre Tanrı'nın tümel bilgisi tikeli de içermektedir. İbn Sînâ'nın "Tanrı her şeyi külli bir bilgiyle bilir" ifadesi ile ortaya koymak istediği şey insani bilgiyle tanrısal bilgi arasındaki farkı belirtmektir. O, Tanrı'nın ilminin her şeyi kapsadığını kadîm ve ebedî olduğunu kabul etmektedir. Gazzalî filozofların görüşlerini çürütmek amacıyla getirdiği eleştirileriyle meselenin yaratma, irade ve kudret gibi sıkıntılı noktalarına işaret etmiş fakat özellikle İbn Sînâ'nın Tanrı'nın tikelleri bilmediği görüşünde olduğu ile ilgili iddiasının ispatı noktasında başarılı olamamıştır.

KAYNAKÇA

- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Acar, Rahim, "Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi: Klasik İbn Sînâ Yorumunun Değerlendirilmesi", *Divan İlmî Araştırmalar*, Sayı: 20, İstanbul (2006/1).
- Acar, Rahim, "Yaratan Bilmezse Kim Bilir? İbn Sînâ'ya Göre Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı:13, Ankara 2005.
- Akyol, Aygün, "Zorunlu Varlığın Tikellere Dair Bilgisi Üzerine: İbn Sînâ- Şehristânî Merkezli Bir Tartışma", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı: 10, Çorum 2006/2.
- Aristoteles, *Metafizik*, (trc. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, İstanbul 2010.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Gazzalî'nin Filozofları Tekfirinde Fârâbî'nin Yeri", *Felsefe Dünyası*, s. 14, 2004.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001.
- Aydınlı, Yaşar, *Fârâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Nobel Yayınları, Ankara 2013.
- Bozkurt, Ömer, *Gazzalî'nin Tanrı Anlayışı*, TYB Akademi, sy. 1, Ankara 2011.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2010.
- Çağrı, Mustafa, *DİA*, C. XIII, "Gazzalî", İstanbul, 1996.
- Erdem, Hüsamettin, "Gazzalî'de Bilgi Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XIII, Sayı: 3-4, Ankara 2000.
- Erdoğan, Ömer Faruk, *Tehâfüt'te Tekfir Tartışmaları Gazzalî'nin İbn Sînâ Yorumu*, Çizgi Kitabevi, 2020.
- Küken, Gülnihal, *Gazzalî'de Bilgi Problemi*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1997.
- Fârâbî, *el-Cem Beyne Re'yeyi'l Hakimeyn*, Eflatun ve Aristoteles Görüşlerinin Uzlaştırılması (trc. Mahmut Kaya), (İslâm Filozoflarında Felsefe Metinleri içinde), Litera Yayınları, İstanbul 2010, ss. 151-18.
- Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Gazzalî, *el-Munkız Mine'd-Dalal*, (trc. Hilmi, Güngör), Maarif Basımevi, Ankara 1960.
- Gazzalî, *Makâsıdu'l-Felasife* (Felsefenin Temel İlkeleri), (trc. Cemaleddin Erdemci), Vadi Yayınları, Ankara 2001.
- Gazzalî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, (Filozofların Tutarsızlığı), (neşir ve tercüme: Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- Gazzalî, *Esmâü'l Hüsnâ*, (trc. M. Feriştat), Feriştat Yayınları, İstanbul 2005.

- Gazzalî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, (trc. Ahmed Serdaroğlu), C. I-III, Bedir Yayınevi, İstanbul 2002.
- Gazzalî, *İlcamu'l-avam an ilmi'l-kelam, Kelam ve Halk* (nşr. trc. inc. Mahmut Kaya, M. Cüneyt Kaya) Klasik Yayınları, İstanbul 2020.
- Gazzalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikada Orta Yol)*, (trc. Kemal Işık), AÜİF Yayınları, Ankara 1971.
- Gazzalî, *Mişkâtü'l-Envar (Nurlar Feneri)*, (trc. Süleyman Ateş), Bedir Yayınları İstanbul 1972.
- Gazzalî, *Kimyâ-yı Saâdet*, (trc. Ali Arslan), Merve Yayınları, İstanbul 2011.
- Gazzalî, *Tevhid Risalesi*, (trc. Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun), Semerkand Yayınları İstanbul 2007.
- Gazzalî, *Ledün Risalesi*, (trc. Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun), Semerkand Yayınları İstanbul 2007.
- İbn Sînâ, *Er-Risâletü'l-Arşîyye*, (İbn Sînâ Risaleler içinde), (trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu), Kitâbiyat Yayınları, Ankara 2004.
- İbn Sînâ, *Kitabü'ş-Şifa*, Metafizik II, (trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker), Litera Yayınları, İstanbul 2005.
- İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât, İşaretler ve Tembihler*, (nşr. ve trc. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.
- İbn Sînâ, *en-Necat, Felsefenin Temel Konuları*, (trc. Kübra Şenel), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî, Alâî Hikmet Kitabı* (trc. Murat Demirkol), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.
- İbn Sînâ, *et-Ta'likat, Felsefî-Bilimsel Fragmanlar I* (trc. İsmail Hanoğlu), Elis Yayınları, Ankara 2019.
- İbn Rüşd, *Faslu'l Makâl, Felsefe Din İlişkileri*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları İstanbul 2004.
- İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt, Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, C. II, (trc. Kemal Işık-Mehmet Dağ), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.
- Kutluer, İlhan, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Küyel, Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe Din Münasebeti*, (Doktora Tezi), Ankara 1956.
- Koç, Turan, "Gazzalî'ye Göre Tanrı'nın Bilgisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, Kayseri 1992.

- Michael E. Marmura, "Some Aspects of Avicenna's Theory of God's Knowledge of Particulars", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 82, No. 3 (Jul. - September, 1962), pp. 299-312.
- Oktay, Ayşe Sıdıka, "Gazzalî'ye Göre Dini Tecrübe Delili Olarak Keşfin Niteliği ve Değeri", *KutadguBilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 21, Mart 2012.
- Özden, H. Ömer, *İbn Sînâ Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergâh Yayınları İstanbul 1996.
- Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Dinler ve Mezhepler Tarihi, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.
- Taylan, Necip, *Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 1989.
- Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları- Temsilcileri Tesirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- Terkan, Fehrullah, "İbn Sînâ Zorunlu Varlık'ın Cüz'iyyatı Bildiğini Tutarlı Olarak İddia Edebilirmi?", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu-Bildiriler*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, C. I, İstanbul 2008.
- Terkan, Fehrullah, "Tanrı ve Cüz'ilere Dair Bilgisi", *Gazzâlî Konuşmaları (içinde)*, Küre Yayınları.